

مجله علمی مطالعات زبانی و بلاغی

سال ۱۲ - شماره ۲۵ - پاییز ۱۴۰۰

صفحات ۳۲۹ - ۳۵۶ (علمی - پژوهشی)

معرفی «تحفه المنشی»، منبعی ارزشمند در ترسل و بلاغت

محمدرضا معصومی* / امین مجلی زاده**

چکیده

در میان نسخ خطی زبان فارسی که در کتابخانه‌های مختلف ایران و جهان نگهداری می‌شود، نسخ و آثار ترسل و انشا به دلایل مختلف زبانی، بلاغی و تاریخی اهمیت بسیار زیادی دارد؛ به همین دلیل تاکنون پژوهش‌های مختلفی در این باب صورت گرفته است؛ اما نسخ بسیار زیادی در این زمین، در کنج کتابخانه‌های جهان مخفی مانده است. تحفه المنشی یکی از همین آثار است که در قرن سیزدهم هجری تألیف شده و نسخه منحصر به فرد آن در کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود است. این اثر از لحاظ زبانی، بلاغی و تاریخی دارای اهمیت فراوان است؛ اما تاکنون تصحیح، معرفی و به زیور طبع آراسته نشده است. مطالب مطرح شده در این رساله از لحاظ بلاغی، زبانی و تاریخی آن چنان متنوع و گوناگون است که می‌توان آن را یک کتاب انواع ادبی دانست. نتایج حاصل از این پژوهش که با استناد به نسخه خطی اثر و منابع کتابخانه‌ای به شیوه توصیفی - تحلیلی انجام شده، نشان می‌دهد مؤلف در تبویب و فصل‌بندی مطالب بلاغی و آموزش فنون ادبی به شیوه ابتکاری عمل کرده است، در ذکر شواهد شعری، با دقت از منابع معتبر بهره جسته است، ابیات و اشعار نویافته از شاعران را در متن اثر آورده و دلایل شش‌گانه تقدم منشیان بر شاعران را به خوبی بیان کرده است.

کلیدواژه: تحفه المنشی، ترسل و انشا، نسخه خطی، فواید بلاغی و زبانی، بلاغت.

* استادیار زبان و ادبیات فارسی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران (نویسنده مسئول)
masomi2525@gmail.com

** دانش آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی

تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۰۷/۰۳ - پذیرش نهایی: ۱۳۹۹/۱۲/۰۱

۱. مقدمه

بخش اعظم میراث مکتوب زبان فارسی را ترسّلات و مکاتیب و رسالات انشا تشکیل می‌دهد. رسالات ترسّل از لحاظ تاریخی و ادبی و زبانی اهمیت بسیار دارند؛ به همین دلیل، پژوهشگران مختلف تاکنون رسالات انشا و ترسّل فراوانی را تصحیح، معرفی و به زیور طبع آراسته‌اند. این رسالات از قدیم‌ترین زمان در زبان فارسی وجود داشته و تاکنون پژوهشگران به سیر تحوّل و تطوّر آن‌ها پرداخته‌اند. بعضی از این رسالات به آموزش ترسّل و انشا پرداخته و این آموزش را با تعلیم نکات بلاغی و زبانی همراه کرده‌اند.

با رجوع به فهرست‌های مختلف نسخ خطی، با رسالات انشا و ترسّل بسیاری روبه‌رو می‌شویم که علی‌رغم فواید زبانی، بلاغی و تاریخی فراوان، هنوز تصحیح، معرفی و چاپ نشده‌اند. یکی از این رسالات، *تحفه‌المنشی* است که در قرن سیزدهم هجری تألیف شده و تاکنون مورد بررسی دقیق قرار نگرفته است. تصحیح و معرفی و طبع این رساله از جهات مختلف اهمیت دارد.

۱-۱. بیان مسئله

نسخ خطی فراوانی در زمینه انشا و ترسّل و آداب منشی در کتابخانه‌های مختلف ایران و جهان به زبان فارسی برجای مانده است که حاوی اطلاعات ارزشمند تاریخی، ادبی، بلاغی و زبانی است. یکی از این آثار ارزشمند، *تحفه‌المنشی* است. نگارندگان در این پژوهش برآن هستند که با بررسی نسخه خطی این اثر به سؤالات زیر پاسخ دهند:

۱. *تحفه‌المنشی* از لحاظ بلاغی چه اهمیتی دارد و چه مباحث بلاغی در آن مطرح

شده است؟

۲. مباحث زبانی مطرح‌شده در این اثر تا چه اندازه اهمیت دارد و مجموعاً چه

مباحث زبانی‌ای در آن مطرح شده است؟

۳. این رساله در تاریخ ترسّل چه اهمیتی دارد؟

۴. منابع و شواهد *تحفه المنشی* کدام است و شیوه مؤلف در انتخاب منابع و مراجع چگونه بوده است؟

۵. نسخه از لحاظ اصالت چگونه است؟

۲-۱. روش تحقیق

ابتدا نسخه موردنظر تهیه شد و با توجه به منحصره فرد بودن، با روش قیاسی تصحیح گردید. در تصحیح قیاسی، متون مختلف هم‌عرض مورد بررسی دقیق قرار گرفت (در باب تصحیح قیاسی ر.ک: ثروت، ۱۳۹۶: ۸۲). در مرحله بعد، اطلاعات مهم ادبی و زبانی رساله استخراج شد. در مرحله پایانی با مراجعه به منابع مهم، اطلاعات گردآوری شده تنظیم و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

۳-۱. پیشینه پژوهش

تاکنون رسالات مختلف انشا و ترسل، تصحیح، معرفی و به زیور طبع آراسته شده است؛ اما در خصوص این اثر تاکنون هیچ پژوهشی صورت نگرفته است و این مقاله اولین پژوهش علمی در باب این رساله است.

۲. بحث اصلی

۲-۱. اهمیت تصحیح و معرفی *تحفه المنشی*

رساله *تحفه المنشی* از ابعاد مختلف حائز اهمیت است. مباحثی که در این اثر مطرح شده است، آن‌چنان متنوع و کاربردی است که می‌توان آن را یک رساله انواع ادبی دانست. به‌طور کلی تصحیح، معرفی و انتشار این اثر از پنج وجه اهمیت دارد:

۲-۱-۱. فواید بلاغی

موضوع اصلی این اثر، آداب انشا و ترسل است؛ اما در آن به مباحث بلاغی نیز پرداخته شده است. موضوعات بلاغی بررسی شده در این اثر عبارت‌اند از: انواع نثر (موسوی، ۱۲۷۳: ۷-۸)، بررسی یازده نوع کلام منظوم: غزل، قطعه، قصیده، ترجیع، رباعی، فرد، مثنوی، مسمط، مستزاد، معما و لغز (همان: ۸-۴۳)، بررسی انواع سجع،

استعاره، حقیقت و مجاز (همان: ۵۹-۶۱)، بررسی بلاغت، فصاحت و عیوب آن (همان: ۷۴-۸۰)، بررسی سلاست کلام (همان: ۲۹۳-۲۹۶) و بررسی مختصر و بیان اهمیت علوم معانی، بیان، عروض، قوافی، قرض شعر و محاضرات (همان: ۵۵-۵۸). گویا نویسنده تحفه المنشی به این نکته توجه داشته است که هر اثری که مخاطب مشخصی دارد و به قصد تغییر در اندیشه و افکار گروهی نوشته می‌شود، باید از ابزار بلاغی بهره جوید (ر.ک: رحیمی و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۹۸).

۲-۱-۲. فواید زبانی

در کنار مباحث ترسل، انشا و بلاغت، بحث‌های مختلف زبانی مطرح شده است، از جمله بررسی مختصر علوم لغت، صرف، اشتقاق و نحو (همان: ۵۵-۵۸)، مخارج حروف (همان: ۲۸۴-۲۹۳)، بیان الفقرات (همان: ۲۹۶-۲۹۹)، فی کون الوقف (همان: ۳۰۵-۳۰۶)، فصل فی الابدال (همان: ۳۱۴-۳۱۵) و فصل در نام شهور و روزها (همان: ۳۱۸-۳۳۱).

۲-۱-۳. سندشناسی و تاریخ ترسلات و مکاتیب

از مهم‌ترین ویژگی‌های این رساله آن است که انواع ترسل و انشا که در سندشناسی اهمیت بسیار دارد، از لحاظ ساختار در آن مورد بررسی قرار گرفته و برای هر کدام نمونه‌ای به‌عنوان سرمشق ارائه شده است: فتح‌نامه، منشور، فرمان، مثال، عهدنامه، عریضه، مکتوب، رقع، تهنیت‌نامه، تعزیت‌نامه و مکاتبات شرعی (همان: ۸۰-۹۱).

بخش انواع ترسلات با فتح‌نامه آغاز می‌شود و به‌نظر می‌رسد تقسیم‌بندی این رساله براساس ارکان لشکر هم به‌دلیل اهمیت فتح‌نامه در میان مکاتیب دیوانی باشد (در باب فتح‌نامه ر.ک: روستایی، ۱۳۹۵: ۱۴۲؛ قائم‌مقامی، ۱۳۵۰: ۱۴۷).

۲-۱-۴. منحصر به فرد بودن و اصالت نسخه مذکور

با بررسی فهرست‌های نسخ خطی معلوم شد که نسخه مورد نظر، منحصر به فرد است (در باب اهمیت نسخ منحصر به فرد ر.ک: قزوینی، ۱۳۴۰: ۲۳۷). همچنین با توجه به اطلاعات فهرست‌ها به نظر می‌رسد نسخه اصل است؛ یعنی مؤلف و کاتب آن یکی است.

۲-۲. مؤلف اثر

در دیباچه، نامی از مؤلف نیامده است؛ اما با توجه به عبارتی که در انجامه آمده، مؤلف این اثر سید زین‌العابدین بن مرتضی بن عاشق حسین خان موسوی، برادرزاده میر عالم است.

۲-۳. سبب تألیف

در دیباچه این اثر، سبب تألیف چنین ذکر شده است: «که تا مدتی مدید یکی از دوستان قدیم التماس جدید پیش آورد که برای ما منتخبی در علم انشا به عبارت سلیس غراً که صورتاً مختصر و به معنی مطول باشد، بساز و قلیل الحجم و کثیر الفواید پرداز تا یادگاری باشد از تو و تذکاری بود در هر مطالعه نو و این فقیر هر چند امتناع نمود به اینکه اوستادان ماضی، رحمهم الله علیهم، در این فن کتاب‌هایی بسیط و دفترهای محیط مکتوب فرموده‌اند، با وجود آن‌ها خلاقیت به این مخلص، کم رغبت خواهند نمود، هر چند که سخن مکرر گفتم، در صدد قبول وی نیفتاد و به سمع رضا اصفا نداد. پس از الحاح بسیار و التماس بی‌شمار دیدم که متغیر می‌گردد؛ به تألیفش کمر رضایی جویی او بربستم و فقرات چند به یکدیگر در پیوستم تا اصحاب روزگار و ماهران این کار را یادگاری و نموداری باشد» (همان: ۲-۳)

۲-۴. نام کتاب

نام کتاب در دیباچه بدین صورت آمده است: «... و موسوم به تحفه المنشی ساختم و اجر آن از خدا درخواستم که محض برای خدا جهت فایده عام این مختصر را خاص کردم» (همان: ۴).

۲-۵. تقسیم‌بندی رساله

«بنابراین رساله را مشتمل ساختم بر مقدمه و دو جناح و قلب و ساقه» (همان: ۴-۵). چنان که ملاحظه می‌شود، شیوه تقسیم‌بندی رساله براساس شیوه قرار گرفتن لشکر صورت گرفته است. به نظر می‌رسد به دلیل اهمیت فتح‌نامه و ارتباط کتاب با این نوع از ترسل بدین صورت تنظیم شده است (درباب «خمسه جیش» در صف آرای قدیم ر.ک: حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۴/۱۰۴۵؛ فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۲۸۷).

۲-۵-۱. بررسی مقدمه کتاب

مقدمه به دو قسمت کلام منشور و منظوم تقسیم شده است. کلام منشور شامل «مرجز»، «مسجع» و «عاری» است و کلام منظوم شامل غزل، قطعه، قصیده، ترجیع، رباعی، فرد، مثنوی، مسمط، مستزاد، معما و لغز (موسوی، ۱۲۷۳: ۷-۴۳).

۱. غزل: به شش مطلب پرداخته شده است: تعریف غزل، مطلع، تعداد ابیات، بررسی لغوی غزل، بررسی اصطلاحی و موضوعات غزل، تخلص در غزل و سیر مختصر تاریخی آن و نسیب و تشبیب (همان: ۸-۱۲).

۲. قصیده: تعریف، تعداد ابیات نزد عرب و عجم، نشیب، تخلص (گریزگاه)، دعا و شریطه و بررسی لغوی قصیده و معانی مختلف (همان: ۱۲-۱۳).

۳. ترجیع: تعریف، بند ترجیع، ترکیب‌بند (از فروع ترجیع آمده است در بخش تکرار یا عدم تکرار بند)، بررسی لغوی ترجیع (همان: ۱۳-۲۲).

۴. رباعی: تعریف، تعریف رباعی خصی (همان: ۲۳-۲۴).

۵. قطعه: تعریف، تعداد ابیات، بررسی لغوی (همان: ۲۴).

۶. مسمط: تعریف مسمط، بررسی انواع مسمط (مربع، مخمس، مسدس، مسجع، مثنی، متسع، معشر)، آرایه مسمط. «نوعی دیگر از کلام منظوم را نیز مثل غزلی که هر بیت او به چهار قسم تساوی منقسم کرده باشند و سه قسم از آن بر قافیه واحد باشند و این قسم چهارم که اجزاست بر قافیه‌ای باشد که بناء شعر بر آن است مسمط نامند و این نوع مسمط را از صنایع بدیعه داشته‌اند» (همان: ۲۵-۲۶).

۷. فرد: تعریف (همان: ۲۷).

۸. مثنوی: تعریف، ذکر مثال (همان: ۲۸).

۹. مستزاد: تعریف، وجه تسمیه، بررسی انواع آن (غزل مستزاد و رباعی مستزاد) (همان: ۳۸-۴۰).

۱۰. معماً: تعریف، بررسی لغوی، اقسام معماً (نوع اول: به عبارت و معنی لطیف اشارت به اسم داشته باشد؛ نوع دوم: آنکه اشارت به اسم باشد؛ پس ای قصید معنی لطیف و عبارت لطیف نکرده باشد) (همان: ۴۰-۴۱).

۱۱. لغز: تعریف، بررسی دو قسم آن (قسم اول شامل دو نوع: یکی آنکه در اول لفظ «چيست» یا «چه چیز» باشد و به همین جهت فارسیان این را «چيستان» خوانند؛ نوع دوم آنکه در اول او لفظ «چه چیز» باشد و قسم دوم: آنکه بی لفظ «چيست» یا «چه چیز» باشد) (همان: ۴۱-۴۳؛ همچنین ر.ک: نمودار مقدمه در بخش نمودارها).

۲-۵-۲. بررسی جناح اول

در تعریف منشی و اقسام و شرایط او تعریف منشی، اقسام منشی، ترجیح منشی بر شاعر با شش دلیل، شرایط استحقاق منشی، شامل ۱۰ شرط (شرط اول اینکه منشی صاحب دین قویم و فکر مستقیم باشد. شرط ثانی: در کتب فصحا تتبع بسیار نموده باشد. شرط ثالث: اشعار فصیحۀ فصحا منثور کرده باشد. شرط رابع: حافظ قرآن و احادیث و اشعار فصیحۀ و امثال و اقوال باشد. شرط خامس: در لغت عرب تشخیص نمایند که کلمات مزیدۀیه را به چه معنی استعمال کرده‌اند. شرط سادس: غلطهایی که به زبان اقلام و اقلام زبان جبال واقع است در تحریر و تقریر منشی وقوع نیابد. شرط سابع: عدم استعمال «و» عاطفه با کلمه‌ای که با «و» آغاز می‌شود و عدم استعمال «بر» با کلمه‌ای که با «بر» آغاز می‌شود و...؛ زیرا تنافر ایجاد می‌کند. شرط ثامن: منشی ملاحظه نماید و در ادای معنی مقصود رعایت مناسبت الفاظ مقدم دارد. شرط عاشر: دانستن علم ادب، شامل دوازده علم لغت، صرف، اشتقاق (صغیر، کبیر و اکبر)، نحو، معانی، بیان، عروض، قوافی، قرض شعر، خط، انشا و محاضرات) (همان: ۴۴-۵۸).

۳-۵-۲. بررسی جناح دوم

«جناح دویم در بیان سجع و استعارات که در این فن از دانستن آن ناچار است و شرایط مکتوب و بیان اسم الله که بر سر کتابت مرقوم دارند» (همان: ۵۸).
سجع: بررسی لغوی، انواع سجع (متوازی، مطرف و متوازن) (همان: ۵۸-۶۰).
استعاره: بررسی لغوی، تعریف استعاره، بررسی حقیقت و مجاز، استعاره ترشیح، استعاره تجرید (همان: ۶۰-۶۲).

شرایط مکتوب: در اینجا پانزده شرط مهم برای مکتوب ذکر گردیده و به تفصیل به آن‌ها پرداخته شده است (همان: ۶۲-۷۱).

کلام بلیغ: تعریف بلاغت، فصاحت و عیوب آن، شامل ضعف تألیف، تنافر کلمات، تعقید لفظی و معنوی، تنافر حروف، غرابت و مخالفت قیاس (همان: ۷۴-۸۰).
در انحصار ترسلات: در این بخش، اقسام مسطور شامل یازده قسم (فتح‌نامه، منشور، فرمان، مثال، عهدنامه، عریضه، مکتوب، رقعہ، تهنیت‌نامه، تعزیت‌نامه و مکاتبات شرعی)، مورد بررسی و تحلیل ساختاری و محتوایی قرار گرفته است (همان: ۸۰-۹۱).
در این قسمت که از مهم‌ترین بخش‌های این رساله است، برای انواع مسطور نمونه‌ای آورده است تا اگر کسی خواست در هریک از انواع مسطور، مطلبی بنویسد، سرمشقی داشته باشد. این قسمت آن‌چنان دقیق تألیف شده است که می‌توان آن را یک فرهنگ‌نامه‌نگاری و ترسل دانست.

۲-۵-۴. بررسی ساقه

«الساقه در فواید الشتی» (همان: ۲۸۴-۳۳۵)، فصل ادای مخارج حروف، شامل هفده مخرج، فصل سلاست کلام، فصل فی بیان الفقرات (پاره‌ای از کلام)، فصل در معرفت قلم، فصل در دوده گرفتن و مداد ساختن، فصل فی بیان ماهیه الخط، فصل فی کون الوقف، فصل فی کیفیت کتابت الهمزه فی الخط، فصل فی بیان الوصل، فصل فی بیان الزیاده شامل بررسی الف بعد از واو جمع و الف در مائه و واو در عمرو، فصل فی النقص در خط (کمک کردن حرف است، مثل قد و شد که دو حرف یک حرف نوشته می‌شود و حذف الف بسم الله و...)، فصل فی الابدال، فصل فی معرفه الحروف

الاصليه من صورت الکلمات (مباحثی مثل اماله و اختلاف نوشتاری صلوه و صلاه و...)، فصل در نام شهور و روزها (ضابطه در نام شهور: شهور عربی، در معرفت ماه‌های رومی، در معرفت ماه‌های فارسی، ماه‌های هندی و ماه‌های قبطی، ضابطه در اسامی ایام ماه‌ها: عربی، فارسی و هندی، ضابطه در اسامی روزهای هفته: عربی، فارسی و هندی)، ضابطه در تراشیدن و تراشه قلم و مکان گذاشتن دوات و قلم و استفاده از کاغذ عریض و بسیط (همان: ۲۸۴-۳۳۵).

۲-۶. تحقیق در منابع و شواهد تحفه المنشی

این اثر از لحاظ استفاده از منابع مختلف حائز اهمیت است؛ زیرا مؤلف در انتخاب منابع و شواهد بسیار دقت کرده است؛ به عنوان مثال، در بحث معماً به شرف‌الدین علی یزدی استناد کرده است که در فنّ معماً سرآمد بوده و کتابی به نام *حلال مطررز* در این باب تألیف کرده است یا در بحث چیستان به جامی استناد کرده که کتابی به نام *حلیه حلال* در این زمینه از وی برجای مانده است. در بحث *مسمط* به رساله *علم عروض و قافیه* و *بدیع وحید تبریزی* استناد کرده است. در بخش *مخارج حروف* به شیخ محمد جزری، شیخ شاطبی و خلیل بن احمد استناد شده است.

در جدول زیر، منابع مورد استفاده *تحفه المنشی* مورد بررسی قرار گرفته است:

موضوع	نام یا کتاب	مطلب	ارجاع به نسخه	ارجاع به تصحیحات جدید و تحقیقات معاصران
در مقدمه	لسان‌الغیب حافظ شیرازی	فکر هرکس به قدر همّت اوست/...	۳	(حافظ، ۱۳۶۲: ۱۳۶/۱)
موضوعات و معانی غزل	حافظ شیرازی	بشنو این نکته که خود را ز غم آزاده کنی/...	۱۰	(حافظ، ۱۳۶۲: ۱۳۶۰/۱)
مرسوم شدن ذکر شاعر در	مصلح‌الدین شیخ سعدی	فقط اشاره	۱۱	(خجازه‌ها، ۱۳۹۵: ۱۸۱)

			شیرازی	آخر غزل بعد از سعدی
(واحدی، ۱۴۳۰: ۱/۲۱-۱۰۴)	۱۲	امام واحدی گوید: تشبیب ذکر ایام شباب است	امام واحدی	تشبیب
در دیوان موجود نیست. (ر.ک: امیر خسرو، ۱۳۶۱)	۲۲-۱۴	این گنبد بلند عجب بند خانه‌ای است.../	امیر خسرو تبرک الله	در مثال ترکیب بند
(انوری، ۱۳۶۴: ۶۰۵)	۲۳	از بهر هلال عید آن مه ناگاه.../	انوری	مثال رباعی
در دیوان موجود نیست. (ر.ک: امیر خسرو، ۱۳۶۱)	۲۴	خلفی گل و مل جوید و ما را تو بسی.../	امیر خسرو تبرک الله	مثال رباعی خصی
(وحیدی تبریزی، ۱۳۶۸: ۱۱۴)	۲۵	مولانا وحید تبریزی در رساله‌ای که مشمط بر علم عروض و قافیه و بدیع است، موضوع فرموده است که مشمط...	مولانا وحید تبریزی	مشمط
(سعدی، ۱۳۸۵: ۱۰۱۲)	۲۵	آن ماه دو هفته در نقاب است.../	سعدی	مثال مشمط مربع
در باب شاعران با تخلص فتحی (ر.ک: نصیری، ۱۳۸۴: ۴/۲۶۴-)	۲۷	ای مه سیم‌بر پری کردار.../	فتحی	فرد

				(۲۶۵)
مثنوی	خمسه استاد گرامی حضرت شیخ نظامی	فقط اشاره	۲۸	(ر.ک: نظامی، ۱۳۹۱)
مثنوی	هفت اورنگ ملا جامی	فقط اشاره	۲۸	(ر.ک: جامی، ۱۳۷۸)
مسمط مخمس	املح الکلام حافظ شیرازی	در عشق تو ای صنم چنانم/...	۳۰	(معین، ۱۳۷۸: ۵۱۶/۱)
مسمط مسدس	خواجه عماد	ای عشق تو با جان تو از مبدأ فطرت/...	۳۲	(عماد فقیه، ۱۳۷۸: ۳۵۵)
مسمط مسبع	نصیر ادیب	شب چو گشاد از نسیم نافه مشک تثار/...	۳۲	درباب شاعران مختلف با تخلص نصیر (ر.ک: نصیری، ۱۳۸۴: ۴۴/۶-۴۸)
مسمط مثنی	قطران	چو او گیتی نیاورد و نیارد/...	۳۴	(قطران، ۱۳۶۲: ۴۴۷)
مسمط متسع	منوچهری	همی گردد صبا پیرامن گل/...	۳۴-۳۵	در دیوان قطران آمده است (قطران، ۱۳۶۲: ۴۴۷)
مسمط معشر	جوهری	ای به هنگام شجاعت چون علی مرتضی/...	۳۵-۳۷	درباب شاعران مختلف با تخلص جوهری (ر.ک: نصیری، ۱۳۸۴: ۲۱۴-۲۱۵)
مسمط صنعت بدیعی	معزی	ای ساریان منزل مکن جز در دیار یار من/...	۳۷-۳۸	(امیر معزی، ۱۳۱۸: ۵۹۷)
غزل مستزاد	کمال	ای ریخته سودای تو خون دل ما را/...	۳۹	(کمال خجندی، ۱۹۷۵: ۳۰/۱)
رباعی مستزاد	فخری	رفتم به طیب و گفتمش	۳۹-۴۰	(رحم علیخان، ۱۳۸۶: ۴۹۵)

		بیمارم/ ...		
(شمیل پور، ۱۳۹۴: ۱۲۸)	۴۱	احسان بی پایان او گر عکس بر قاف افکند/ ...	مولانا شرف‌الدین علی یزدی	معما
(ر.ک: نصیری، ۱۳۸۴: ۳۲/۲ - ۳۴)	۴۱	بر سر خاکم اگر از لطف و مهر آری قدم/ ...	بدیعی تبریزی	معما
(کزازی، ۱۳۷۳: ۱۶۶)	۴۱	آه مقلوب در میانه شب/ ...	خواجه کرمانی	معما
(جامی، ۱۳۶۱: ۵)	۴۲	چیست آن نام مرگب از سه حرف/ ...	مولانا جامی	چیستان
(ر.ک: حسن زاده، ۱۳۸۶: ۲۱ - ۵۵)	۴۸	ذکر حکایتی از وی	مولانا عمادالدین اصفهانی که منشی دیوان سلطان صلاح‌الدین بن یوسف بوده ...	شرایط منشی
مقایسه شود با (رسالة مرادیه، ۱۳۸۰: ۱۱۴)	۲۸۵	بررسی خلاصه نظرات	شیخ محمد جزری	مخارج حروف
مقایسه شود با (رسالة مرادیه، ۱۳۸۰: ۱۱۴)	۲۸۵	بررسی خلاصه نظرات	خلیل بن احمد	مخارج حروف
(شاطبی، ۲۰۰۱)	۲۹۲	بررسی اختلاف نظر مخارج حروف	شیخ شاطبی ره در حرز الامانی	مخارج حروف

۷-۲. شرح و بسط منابع و مشابهت با رسالات دیگر

۷-۲-۱. ارتباط لفظی با رساله مرادیه

از قرن دهم هجری، رساله‌ای با عنوان مرادیه در علم تجوید از مؤلفی ناشناس برجای مانده است. در بحث مخارج الفاظ در دسته‌بندی مخارج، بین این دو رساله، تحفه المنشی و مرادیه، ارتباط لفظی وجود دارد. برای اثبات این مسئله و اجتناب از اطناب و تطویل، یک فقره ارتباط لفظی مورد بررسی قرار می‌گیرد:

رساله مرادیه	فصل مخارج حروف در تحفه المنشی
«بدان که مخارج حروف هفده است به مذهب خلیل بن احمد، امام نحو و لغت و شیخ محمد الجزری، امام این فن نیز بر این است» (رساله مرادیه، ۱۳۸۰: ۱۱۴/۱).	«و نزد شیخ محمد جزری و خلیل بن احمد و غیر ایشان از محققین آن است که مخارج حروف هفده‌اند» (موسوی: ۲۵۸).

۷-۲-۲. بررسی فقرات مشترک لفظی بین رساله مختصر وحیدی در

عروض و تحفه المنشی

در میان منابع و مراجع تحفه المنشی، رساله مختصر وحیدی تبریزی اهمیت زیادی دارد؛ زیرا در خود تحفه المنشی در بحث مسمط به رساله مختصر وحیدی تبریزی اشاره شده است. با بررسی این دو اثر معلوم شد که حداقل در دو موضع، ارتباط لفظی بین این دو اثر وجود دارد. در بحث مسمط صراحتاً به رساله وحید تبریزی اشاره شده است. در بحث انواع نثر، نامی از این رساله نیامده، ولی اشتراک لفظی بین این دو اثر کاملاً مشهود است و نشان می‌دهد که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم با یکدیگر در ارتباط هستند.

در بحث مسمط

مختصر وحیدی در عروض	تحفه المنشی
«و مسمط را از چهار تا ده گفته‌اند» (وحیدی تبریزی، ۱۳۶۸: ۱۱۴).	«مولانا وحید تبریزی در رساله‌ای که مشتمل بر علم عروض و قافیه و بدیع است، موضوع فرموده است که مسمط از چهار مصرع تا ده باشد» (موسوی: ۲۵).

در بحث انواع نثر

مختصر وحیدی در عروض	تحفه المنشی
«و نثر نیز سه گونه بود: نثر مرجز، نثر مسجع و نثر عاری. نثر مرجز آن است که وزن دارد و قافیه ندارد و نثر مسجع آن است که قافیه دارد و وزن ندارد و نثر عاری آن است که نه قافیه دارد و نه وزن، پس نه قافیه بی وزن شعر است و نه وزن بی قافیه و شعر را هر دو باید تا شعر باشد» (وحیدی تبریزی، ۱۳۶۸: ۱۱۴).	«اگر منثور است، منقسم است به سه اقسام: اول مرجز، دوم مسجع، سیم عاری. نثر مرجز آن است که وزن شعر دارد و قافیه ندارد و نثر مسجع آن است که قافیه دارد، اما وزن ندارد و نثر عاری آن است که قافیه و وزن هر دو ندارد و وزن بی قافیه شعر نیست و قافیه بی وزن نیز شعر نیست؛ پس هر دو می باید که شعر باشد» (موسوی: ۷-۸).

۲-۷-۳. ارتباط لفظی با مناظر الانشاء

از قرن نهم هجری، رساله‌ای به نام *مناظر الانشاء* از خواجه عمادالدین محمود گاوان به جا مانده است. این رساله از لحاظ تبویب و تقسیم‌بندی، به‌طور کلی با *تحفه المنشی* متفاوت است؛ اما در بعضی فقرات از لحاظ لفظی عیناً مشابهت دارد. وجود این مشابهت‌ها در بعضی مواضع و تقدّم تألیف *مناظر الانشاء* بر *تحفه المنشی* معلوم می‌کند که این اثر جزء منابع *تحفه المنشی* بوده یا منبع دیگری موجود است که این دو رساله را به‌طور غیرمستقیم به یکدیگر مرتبط ساخته است. ضمناً نام *مناظر الانشاء* و مؤلف آن در *تحفه المنشی* نیامده است. یک فقره از این مشابهت‌ها و شاید هم برداشت تقلیدگونه مؤلف *تحفه المنشی* از *مناظر الانشاء*، ذکر ارکان فتح‌نامه است که موضوع مورد بحث را تأیید می‌کند (ر.ک: خواجه جهان، ۱۳۸۱: ۱۹۳-۱۹۴)؛ موسوی: ۸۳-۸۵).

۲-۷-۴. اهمیت وجود مخمس منسوب به حافظ شیرازی در *تحفه المنشی*

در بعضی نسخ خطی، مخمسی با مطلع «در عشق تو ای صنم چنانم / کز هستی خویش در گمانم» آمده که درباره انتساب آن به حافظ پژوهش‌هایی صورت گرفته

است (در باب نسخ خطی ر.ک: گلچین معانی، ۱۳۹۲: ۴۶۷؛ همچنین در باب انتساب به حافظ ر.ک: معین، ۱۳۷۸: ۵۱۵/۱-۵۱۶؛ براون، ۱۳۶۷: ۷۱/۱؛ حافظ، ۱۳۴۶: ۶۱۵؛ در باب اهمیت این مخمس ر.ک: اهور، ۱۳۶۸: ۳۸؛ قویم الدوله، ۱۳۴۵: ۲۸۷). در *تحفه المنشی* برای مثال مخمس به طور کامل آمده که از سه نظر قابل اهمیت است:

۱. کمک به تصحیح این مخمس؛

۲. کمک به انتساب به حافظ شیرازی؛

۳. نشان دهنده اشتها این مخمس با نام حافظ.

۲-۸. بررسی یک مطلب قابل توجه در این رساله

از مطالب قابل تأمل در *تحفه المنشی* آن است که با شش دلیل، مقام منشی بر شاعر ترجیح داده شده است، در حالی که نظامی گنجوی در *مخزن الاسرار*، مقام شاعر را بعد از پیامبران دانسته است:

پیش و پسی بست صف کبریا
پس شعرا آمد و پیش انبیا
(نظامی، ۱۳۸۸: ۴۱)

در اینجا مطلب *تحفه المنشی* در ترجیح منشی بر شاعر عیناً ذکر می‌شود: «و مرتبه منشی حقیقی، حقیقتاً از شاعر بالاتر است و آن مخفی نیست بر رای مشکل گشای دانایان ماهر که ترجیح منشی بر شاعر به این چند دلیل است: اول آنکه شاعری که بر گفتن شعر قادر باشد، در هر ناحیه وافر و متکثر باشد و خلاف منشی که در بلدها بر سبیل ندرت یکی باشد و دوم آنکه منشی هر جا که بود، مصاحب ملوک و پادشاه باشد و شاعر شکسته حال و جان گاه و سیم آنکه ملوکان هم مایل صحبت منشیان باشند و کم راغب با هم بودن شاعران و چهارم آنکه نثر مقدم است بر نظم و پنجم آنکه کلام انبیا - علیهم الصلوه - مثنور بوده است و ششم آنکه کلام ربّانی نثر است و همین دلیل شافی کافی است در مباهات و فخر منشی. پس به این دلایل مدلول است به اجماع سایر که منشی شرف دارد بر شاعر» (موسوی: ۴۶-۴۷).

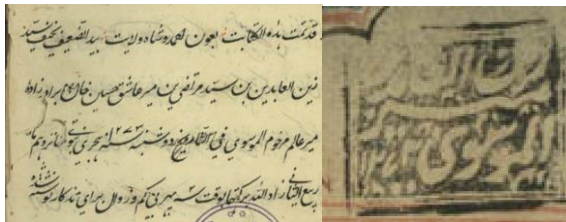
۲-۹. نقد و تحلیل فواید بلاغی این اثر و ارزیابی آن با آرای معاصران
مؤلف و متقدمان

چنان که در بخش فواید بلاغی و زبانی ذکر شد، این اثر از لحاظ محتوای بلاغی و زبانی حائز اهمیت است. البته این کتاب را نمی‌توان اثر بلاغی محض، مانند *مفتاح العلوم*، *المعجم فی معاییر اشعار العجم*، *حدائق السحر* و... دانست؛ اما مباحث بلاغی مهم و کاربردی به گونه‌ای که نیازهای یک منشی را رفع کند، در آن بیان شده است. در این اثر، مباحث بلاغی در نهایت اختصار بیان شده و از تفصیل، اطناب و تطویل مباحث بلاغی اجتناب گردیده است. متأسفانه در تدوین تاریخ علم بلاغت، غالباً کتاب‌های بلاغی محض مورد توجه قرار گرفته و آثار دیگر مغفول مانده‌اند. برای تدوین علوم بلاغت، تصحیح کتاب‌های ترسل و انشا نیز اهمیت بسیار دارد و باید در کنار آثار بلاغی مورد بررسی، تحلیل و تدقیق علمی قرار گیرد تا بتوان به نتیجه مطلوب در این زمینه رسید. چنان که در نمودار پایانی این پژوهش ذکر شده، این کتاب دارای فواید بلاغی بسیار است. شایان ذکر است مباحث بلاغی مطرح شده در این کتاب، همان مباحث کلاسیک کتاب‌های درسی بلاغت قدیم، مانند *مفتاح العلوم*، *المعجم فی معاییر اشعار العجم*، *تلخیص المفتاح*، *مطول* و *مختصر*، *بدایع الافکار*، *ابداع البدایع*، *تحفه الهمند*، *غزالان الهمند* و... است و هیچ‌گونه نوآوری در آن‌ها دیده نمی‌شود؛ اما مؤلف در شیوه تبویب و فصل‌بندی، از بلاغت کلاسیک قدیم، یعنی بدیع، بیان، معانی، عروض و قافیه پیروی نمی‌کند و مباحث بلاغی را با هدف آموزش انشا و ترسل، تبویب کرده است. همچنین با توجه به اینکه آثار بلاغی کلاسیک، اغلب به زبان عربی هستند، بیان مباحث بلاغی و مثال‌های فارسی در این اثر، اهمیت فراوان دارد و می‌تواند به عنوان یک کتاب درسی در آموزش مباحث مقدماتی علم بلاغت مورد استفاده پژوهشگران علم بلاغت قرار گیرد. این اثر از نظر فواید زبانی، اهمیت دارد؛ زیرا اولاً مباحث زبانی مهمی در این اثر مطرح شده است که در بخش فواید زبانی به آن پرداخته شد و ثانیاً با توجه به مثال‌های مختلفی که از انواع ترسل ذکر شده است، می‌تواند در تحقیقات زبانی ترسل و انشا مورد استفاده قرار گیرد. به نظر نگارندگان این پژوهش، معرفی این اثر و تصحیح و چاپ آن، به خصوص تهیه فرهنگ

بسامدی از بخش انواع ترسل و انشا در تحقیقات زبانی بسیار سودمند است و می‌تواند به تدوین تاریخ زبان فارسی و به‌طور کلی تحقیقات زبان فارسی کمک شایانی کند. مباحث بلاغی کتاب و شواهد آن نیز می‌تواند مورد استفاده محققان علم بلاغت و مصححان این گونه متون باشد.

۲-۱۰. نسخه‌شناسی و انجامه اثر

از این رساله، یک نسخه در کتابخانه مجلس به شماره ۱۴۲۴۷ موجود است. این نسخه ۱۶۸ برگ به ابعاد $۲۰/۵ \times ۱۵$ سانتی‌متر و ۸ سطر دارد. در متن این رساله و در دیباچه، نامی از مؤلف نیامده است؛ اما در فهرست «دنا»، «فنا» و «مجلس»، نام مؤلف و کاتب، هر دو «سید زین‌العابدین بن مرتضی بن عاشق حسین خان موسوی برادرزاده میر عالم» ذکر شده است (درایتی، ۱۳۸۹: ۱۰۶/۲؛ همان، ۱۳۹۰: ۶۳۴/۷؛ صدرایی خویی، ۱۳۷۷: ۳۵۷/۳۸) که به‌نظر می‌رسد فهرست‌نویس از عبارت پایانی نسخه و مهر نسخه به این نتیجه رسیده است:

«قد تمت هذه الكتاب بعون احمد و شاه ولایت، بيد الضعیف نحیف سید زین‌العابدین بن سید مرتضی بن میر عاشق حسین خان مرحوم برادرزاده میر عالم مرحوم موسوی فی التاریخ دوشنبه سنه ۱۲۷۳ هجری نبوی، شانزدهم ماه ربیع‌الثانی - زادالله برکتها - بوقت سه بهر بی کم و زوال برای تذکار نوشته شده.»

در آغاز نسخه نیز مهر مربعی «میر زین‌العابدین الموسوی ۱۲۷۳» دیده می‌شود.

۲-۱۱. تردید در نام مؤلف

چنان که در سطور پیشین ذکر شد، در سه فهرست معتبر، نام مؤلف و کاتب یکسان ذکر شده است. به عبارت دیگر، این نسخه به خط مؤلف معرفی شده، ولی با بررسی چندباره نسخه، هیچ گونه قرینه‌ای که این مسئله را اثبات کند، موجود نیست؛ زیرا در انجامه نسخه خطی، عبارت «بید» آمده است و پیش از عباراتی مثل «علی ید فلان» و «بر دست» و...، نام کاتب می‌آید (ر.ک: صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۰: ۱۰۸). معمولاً در انجام نسخ خطی برای معرفی مؤلف، از عباراتی چون «علی ید مؤلفه» و «حکایه خط المصنف» و «صورت خط المصنف» و «کتابه مؤلفه العبد» و... استفاده می‌شود (ر.ک: همان: ۷۶-۸۲) یا به شیوه‌ای در انجامه یا انجام، به این موضوع که کاتب و مؤلف یکی است، اشاره می‌شود (ر.ک: مایل هروی، ۱۳۸۰: ۳۰-۳۱). نگارندگان این پژوهش، هیچ قرینه برون‌متنی، درون‌متنی و کتاب‌شناسی نیافتند که نشان دهد مؤلف و کاتب یکسان هستند. باید توجه داشت این موضوع بدین معنی نیست که اگر «بید» یا عباراتی چنین آمد، کاتب و مؤلف نمی‌توانند یکسان باشند؛ بلکه ممکن است عبارت «... ید...» بیاید، ولی از طریق قراین درون‌متنی یا برون‌متنی به این مسئله پی برده شود که مؤلف، همان کاتب است؛ مثلاً در نسخه الناسخ و المنسوخ به خط مؤلف، عبارت «علی ید محمد بن محمد ابن دُقماق» و نسخه بلابل القلاقل به خط مؤلف، عبارت «تم الكتاب... علی یدی... ابوالمفاخر علی بن ابی‌المکارم محمود بن محمد بن ابی‌المکارم الحسنی الواعظ...» آمده است (افشار، ۱۳۸۱: ۶۹ و ۷۱)؛ اما باید قرینه‌ای وجود داشته باشد که به یکسان بودن کاتب و مؤلف اشاره کند.

باید توجه داشت که نسخ به خط مؤلف، ارزش بسیاری دارد و برای تشخیص آن نیز نیاز به ادله مختلف است و گاهی فهرست‌نویسان بزرگ هم در تشخیص نسخه اصل (به خط مؤلف) دچار خطا شده‌اند؛ چنان که ایرج افشار، استاد فهرست‌نویسی، در مقاله مبسوط، عالمانه و مفید «مقام انجامه»، نسخه اثمار و اشجار را به خط مؤلف

دانسته، در حالی که مؤلف آن، علیشاه بن شمس‌الدین محمد بن قاسم خوارزمی بخاری است و کاتب آن عبید زاکانی (ر.ک: همان: ۶۸).

وجود مهر نیز در این نسخه با قطعیت نمی‌تواند بیانگر این باشد که مؤلف و کاتب یکی هستند. باید توجه داشت که وجود مهر و مهرشناسی در تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی اهمیت فراوان دارد. مهرها در نسخه‌شناسی به انواع مختلف تقسیم می‌شوند، از جمله مهر نگارنده کتاب، مهر کاتب، مهر کتابخانه و... (فدایی، ۱۳۹۳: ۹۰)، ولی مهري که در این نسخه آمده، دقیقاً معلوم نیست مهر مؤلف است یا به کاتب تعلق دارد. بنابراین با توجه به وجود عبارت انجامه و مهر نسخه می‌توان احتمال داد که کاتب و مؤلف یک نفر هستند.

۲-۱۱-۱. وی برادرزاده کدام میر عالم بوده است؟

با بررسی کتاب‌های تاریخی، تذکره‌ها، فهراس و تراجم با چند میر عالم روبه‌رو می‌شویم که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

نام	تاریخ	منبع
میر محمدحسین بن ابوالحسن میر عالم حسینی هروی	عارف مشهور قرن هفتم و هشتم و از شاعران و نویسندگان ایران	(حسینی هروی، ۱۳۷۱: ۱؛ صدرایی خویی، ۱۳۸۳: ۱۸۱)
احمد بن زین‌الابرار میر عالم المسمی به مولوی احمدخان (کلفون) بختیار اوشی ثم الخراسانی الغزنوی، مؤلف تنویر القلوب فی لطایف المحبوب	ملفوظات خواجه الله‌بخش تونسوی چشتی (۱۲۴۱-۱۳۱۹ ق)	(نوشاهی، ۱۳۸۴: ۴۳۵)
میر ابوالقاسم رضی‌الدین بن نورالدین، مخاطب به میر عالم، مؤلف حدیقه‌العالم	م ۱۲۳۳ ق	(میرآبادی، ۱۳۹۱: ۱۸۲؛ جیب‌آبادی، ۱۳۶۲: ۷۶۶/۶؛ جزائری، ۱۳۶۳: ۳۱؛ میر عالم، ۱۳۹۶؛ همان: ۱۳۰۹)
آخرین امیر بخارا، میر عالم	در سال ۱۳۲۸ ق به فرمان‌روایی رسید.	(جلالی، ۱۳۸۰: ۶۸)

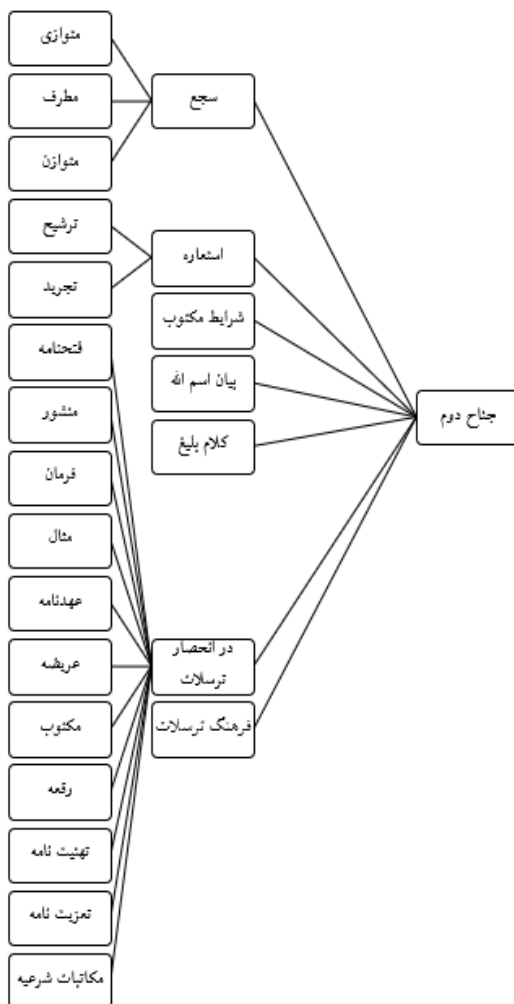
با بررسی جدول فوق و در میان میرعالم‌های مختلف و با توجه به تاریخ و شواهد و قرائن، به احتمال قوی، میر عالم مذکور، میر ابوالقاسم رضی‌الدین بن نورالدین، مخاطب به میر عالم، مؤلف *حدیقه‌العالم* است. دربارهٔ میر عالم، در منابع مذکور در جدول مطالبی آمده است؛ اما در مورد برادرزادهٔ وی با بررسی کتاب‌ها، تذکره‌ها، معاجم و تراجم مطالبی به دست نیامد. با بررسی *تحفه‌المنشی* معلوم می‌شود که وی فردی آگاه در آداب ترسل بوده است.

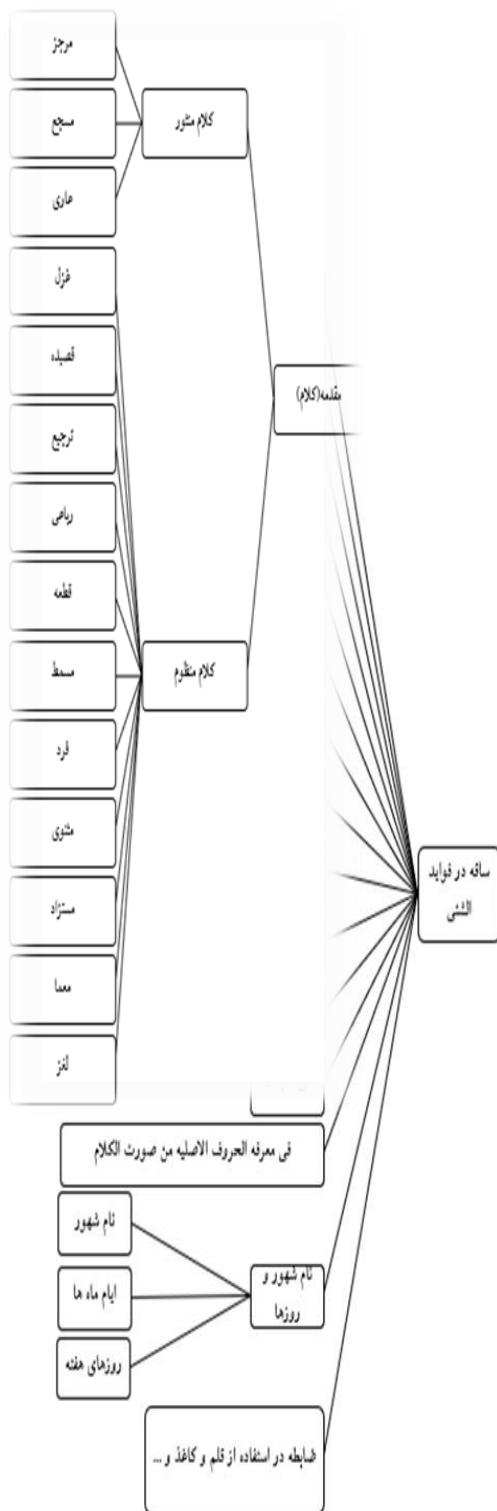
نتیجه‌گیری

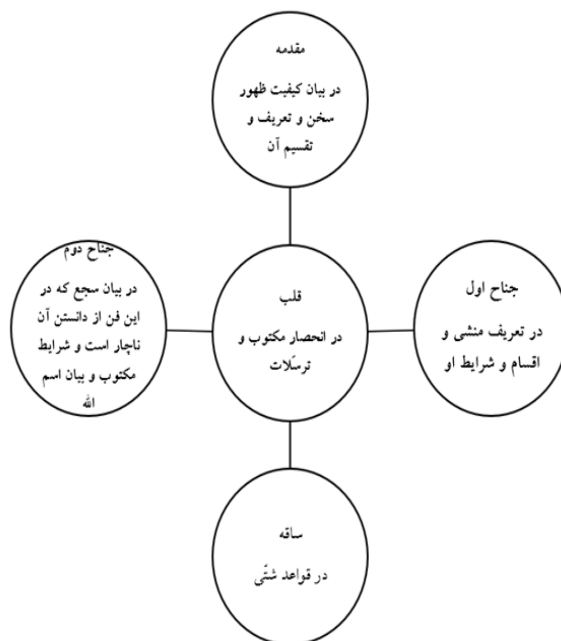
در میان آثار مختلف در زمینهٔ ترسل و انشا، *تحفه‌المنشی* به دلایل مختلف بسیار حائز اهمیت است. به احتمال قوی نسخهٔ منحصر به فرد این اثر، اصل است و مؤلف آن با استناد به نسخهٔ خطی و فهرست‌ها سید زین‌العابدین بن مرتضی بن عاشق حسین خان موسوی، برادرزادهٔ میر عالم. با بررسی این اثر معلوم می‌شود که وی فردی آگاه به ترسل و انشا بوده، در انتخاب منابع و مراجع و شواهد دقت زیادی داشته است. مطالب مطرح‌شده در این رساله از ابعاد مختلف آن‌چنان متنوع است که می‌توان آن را یک کتاب انواع ادبی دانست. بخش مهمی از این اثر، فرهنگ نامه‌نگاری است که شامل سرمشق‌های مختلف ترسل است. از ابداعات مؤلف، شیوهٔ تبویب و فصل‌بندی مباحث کتاب است که از شیوهٔ تبویب کتاب‌های بلاغت قدیم، یعنی بدیع، بیان، معانی، عروض و قافیه پیروی نمی‌کند؛ بلکه مباحث بلاغی را با هدف آموزش انشا و ترسل ارائه کرده است. همچنین با توجه به اینکه کتاب‌های بلاغی کلاسیک درسی، اغلب به زبان عربی هستند، بیان مباحث بلاغی و مثال‌ها به زبان فارسی در این اثر، اهمیت فراوان دارد. بعضی از شواهد شعری موجود در این اثر، مثل مخمس حافظ یا اشعار نویافته از امیر خسرو نیز در نوع خود حائز اهمیت است. این اثر علی‌رغم

فواید مختلف از لحاظ زبانی، بلاغی و تاریخی، تاکنون معرفی، تصحیح و چاپ نشده است. امید است این پژوهش موجب شود تحفه المنشی سر از پرده خفا بیرون کشد و به زیور طبع آراسته گردد.

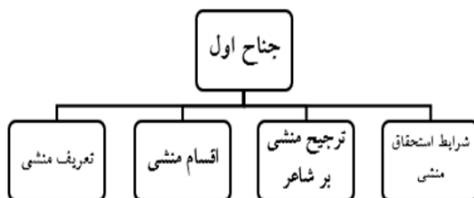
نمودارها

نمودار جناح اول

منابع

- افشار، ایرج (۱۳۸۱)، **مقام انجامه در نسخه**، نامه بهارستان، شماره ۵، صص ۳۹-۱۰۰.
- امیرخسرو، خسرو بن محمود (۱۳۶۱)، **دیوان کامل امیرخسرو دهلوی**، به اهتمام م. درویش، تهران: جاویدان.
- امیرمعزی، محمد بن عبدالملک (۱۳۱۸)، **دیوان معزی**، به سعی و اهتمام عباس اقبال، تهران: اسلامیه.
- انوری، علی بن محمد (۱۳۶۴)، **دیوان انوری**، به کوشش سعید نفیسی، تهران: سکه.
- اهور، پرویز (۱۳۶۸)، **حافظ آینه‌دار تاریخ**، تهران: نشر شباویز.
- براون، ادوارد گرانویل (۱۳۶۷)، **تاریخ ادبیات ایران از فردوسی تا سعدی**، ترجمه فتح‌الله مجتبیایی، تهران: مروارید.
- ثروت، منصور (۱۳۹۶)، **روش تصحیح انتقادی متون**، تهران: پایا.
- جامی، عبدالرحمن بن احمد (۱۳۶۱)، **حلیه حلال**، به کوشش نجیب مایل هروی، مشهد: نشر نوید.
- _____ (۱۳۷۸)، **مثنوی هفت اورنگ**، تصحیح جابلقا دادعلیشاه، تهران: میراث مکتوب.
- جزائری، عبدالطیف بن ابی طالب (۱۳۶۳)، **تحفه العالم**، به اهتمام صمد موحد، تهران: طهوری.
- جلالی، نادره (۱۳۸۰)، **خیال منغیبه در آینه بوستانی بخارایی**، آینه میراث، شماره ۱۳، صص ۶۶-۶۹.
- حافظ ابرو، عبدالله بن لطف‌الله (۱۳۸۰)، **زبده التواریخ**، تصحیح سید کمال حاج‌سیدجوادی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۴۶)، **سفینه حافظ**، به اهتمام مسعود جنتی عطایی، تهران: چاپخانه احمدی.
- _____ (۱۳۶۲)، **دیوان حافظ**، تصحیح و توضیح پرویز ناتل خانلری، تهران: خوارزمی.
- حبیب‌آبادی، محمدعلی (۱۳۶۲)، **مکارم الآثار در احوال رجال دوره قاجار**، اصفهان: انجمن کتابخانه‌های عمومی اصفهان.
- حسن‌زاده، اسماعیل (۱۳۸۶)، **تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری عمادالدین کاتب اصفهانی**، فصلنامه علوم انسانی دانشگاه الزهراء، شماره ۶۵، صص ۲۱-۵۵.

- حسینی هروی، امیر حسین بن امیر عالم (۱۳۷۱)، **مثنوی‌های عرفانی امیر موسوی هروی**، تصحیح سید محمد ترابی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- خبازها، رضا (۱۳۹۵)، **سبک تخلص آوری در غزل و سیر آن**، ادب فارسی، شماره ۱۸، صص ۱۷۹-۱۹۶.
- خواجه جهان، محمود بن محمد (۱۳۸۱)، **مناظرالانشاء**، تصحیح معصومه معدن‌کن، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- درایتی، مصطفی (۱۳۸۹)، **فهرست‌واره دست‌نوشته‌های ایران** (دنا)، تهران: انتشارات کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۰)، **فهرستگان نسخه‌های خطی ایران** (فنخا)، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- رحم‌علیخان، ایمان (۱۳۸۶)، **منتخب اللطایف**، تصحیح مهدی عزیززاده، تهران: طهوری.
- رحیمی، سید مهدی و دیگران (۱۳۹۹)، **نقد بلاغی هدایه المتعلمین فی الطب**، فصلنامه مطالعات زبانی و بلاغی، شماره ۲۲، صص ۱۹۱-۲۱۸.
- **رسالة مرادیه** (۱۳۸۰)، ناشناس، به کوشش سید محمد یوسفی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- روستایی، محسن (۱۳۹۵)، **ادبیات تاریخی و دیوان‌سالاری ایران**، تهران: ندای تاریخ.
- سعدی، مصلح بن عبدالله (۱۳۸۵)، **کلیات سعدی**، تصحیح محمدعلی فروغی، تهران: هرمس.
- شاطبی، قاسم بن فیره (۲۰۰۱)، **حرز الامانی و وجه التهانی فی القرائات السبع**، قاهره: مکتبه الازهر الشریف.
- شمیل‌پور، هادی (۱۳۹۴)، **بررسی محتوایی و سبکی نسخه خطی حل مطرز در فن معما و لغز**، سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، شماره ۲۷، صص ۱۱۳-۱۲۸.
- صدرایی خویی، علی (۱۳۷۷)، **فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی**، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- صدرایی خویی، علی (۱۳۸۳)، **فهرست کتاب‌های چاپ سنگی کتابخانه آستان حضرت معصومه**، قم: آستان مقدس حضرت معصومه (س).
- صفری آق‌قلعه، علی (۱۳۹۰)، **نسخه‌شناخت**، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- عماد فقیه، علی بن محمود (۱۳۷۸)، **دیوان قصاید و غزلیات خواجه عمادالدین علی فقیه کرمانی**، تصحیح رکن‌الدین همایون‌فرخ، تهران: ابن سینا.

- فخر مدبر، محمد بن منصور (۱۳۴۶)، **آداب الحرب و الشجاعه**، تصحیح احمد سهیلی خوانساری، تهران: نشر اقبال.
- فدایی، غلامرضا (۱۳۹۳)، **آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب**، تهران: سمت.
- قائم مقامی، جهانگیر (۱۳۵۰)، **مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی**، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- قزوینی، میرزا محمدخان (۱۳۴۰)، **چند کتاب مهم فارسی**، مجله ارمغان، شماره ۴ و ۵، صص ۲۲۷-۲۴۰.
- قطران، ابومنصور (۱۳۶۲)، **دیوان حکیم قطران تبریزی**، از روی نسخه تصحیح شده محمد نخجوانی، تهران: ققنوس.
- قویم‌الدوله (۱۳۴۵)، **انواع نظم**، ارمغان، شماره ۵ و ۶، صص ۲۷۹-۲۸۸.
- کزازی، میر جلال‌الدین (۱۳۷۳)، **زیباشناسی سخن پارسی (۳) بدیع**، تهران: نشر مرکز و کتاب ماد.
- کمال خجندی، مسعود (۱۹۷۵)، **دیوان کمال‌الدین مسعود خجندی**، به اهتمام ک. شیدفر، مسکو: اداره انتشارات دانش شعبه ادبیات خاور.
- گلچین معانی، پرویز (۱۳۹۲)، **فهرست نسخه‌های خطی دیوان حافظ در کتابخانه مرکزی کانون اسلامی انصار**، اوراق عتیق، شماره ۳، صص ۴۳۳-۴۸۸.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۸۰)، **تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی**، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مرادی، ابوالفضل (۱۳۹۱)، **انجمن‌های ادبی هند**، میراث شهاب، شماره ۷۰، صص ۱۷۷-۱۹۸.
- مردانی، فیروز (۱۳۷۷)، **ترسل و نامه‌نگاری در ادب فارسی**، کیهان فرهنگی، شماره ۱۴۷، صص ۳۷-۴۳.
- معین، محمد (۱۳۷۸)، **حافظ شیرین سخن**، به کوشش مهدخت معین، تهران: نشر صدای معاصر.
- موسوی، زین‌العابدین بن مرتضی (۱۲۷۳ ق)، **تحفه‌المنشی**، نسخه خطی شماره ۱۴۲۴۷، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- میرعالم، ابوالقاسم رضی‌الدین بن نورالدین (۱۳۹۶)، **حدیقه‌العالم**، زیر نظر اوا اورتمن، قم: مجمع ذخایر اسلامی.
- _____ (۱۳۰۹)، **حدیقه‌العالم**، حیدرآباد دکن: مطبع سعیدی.

- نصیری، محمدرضا (۱۳۸۴)، اثر آفرینان، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- نظامی، الیاس بن یوسف (۱۳۹۱)، خمسه نظامی گنجه‌ای، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: قطره.
- _____ (۱۳۸۸)، مخزن الاسرار، تهران: قطره.
- نوشاهی، خضر (۱۳۸۴)، فهرست دست‌نویس‌های فارسی در کتابخانه مسعود جهندی-میلسی (پاکستان)، نسخه‌پژوهی، شماره ۲، صص ۳۹۹-۵۰۸.
- واحدی، علی بن احمد (۱۴۳۰)، التفسیر البسیط، تحقیق محمد بن صالح بن عبدالله الفوزان، عربستان: جامعه الامام محمد بن سعود الاسلامیه.
- وحیدی تبریزی (۱۳۶۸)، مختصر وحیدی در عروض، تصحیح محمد علی دوست، مجموعه رسائل فارسی (دفتر دوم)، مشهد: آستان قدس رضوی.

